

מי הם מתאבדי הטרור? טיפולוגיה של מחבלים מתאבדים פלסטינים

שאל קמחי ושמואל אבן

בספרות המקצועית מוצאים עשרות הגדרות למושג טרור. המאמר הנוכחי אינו עוסק בהגדרת מושג זה ומגדיר את פעולת טרור מתאבדים כדלהלן: פעולת טרור העושה שימוש מתוכנן באנשים הנוטלים במהלכה את חייהם מרצונם החופשי כדי לפגוע ביריב. הגדרה זו אינה כוללת, למשל, פיגוע ירי של מחבל שסיכויי להישאר בחיים לאחר שהתקיף נמוכים מאוד, פעולה המכונה לעתים no-escape attack, או פעולת "הקרבה" – בפי הארגונים הפלסטיניים. במילים אחרות, ההגדרה מתייחסת אך ורק פיגועים שבהם המחבל פועל ליטול את חייו בעצמו, באופן מודע ומתוכנן מראש, כדי לפגוע ביריב (אזרחים או גורמי ביטחון שאינם לוחמים בשדה הקרב).

בכל פיגוע התאבדות מתקיימים שלושת המרכיבים האלה: (1) אדם שיש לו לפחות מניע אחד ומוכנות לבצע את הפעולה. (2) מערכת שיש לה תשתית טכנית שמאפשרת לתכנן ולבצע פיגוע התאבדות. (3) החלטה של הגורם השולט במערכת לבצע את הפעולה. המחקר הנוכחי מתמקד במרכיב הראשון – במניע ובמסלול של המחבל המתאבד. עם זאת, ברור שאלמלא שני הגורמים האחרונים לא הייתה התופעה קיימת בהיקף המוני.

וחמישה נפצעו. זה היה פיגוע ההתאבדות הראשון שבוצע בישראל בידי ארגון טרור פלסטיני. מאז ועד אפריל 2003 עשו הפלסטינים כ-250 פיגועי התאבדות. 135 מהמתאבדים היו חברי חמאס, 70 מהם היו חברי הג'יהאד האסלאמי, 39 היו אנשי פת"ח, שלושה חברי החזית העממית ושלושה אנשי ההתנגדות העממית. 198 מהמתאבדים באו מהגדה המערבית, 54 היו תושבי רצועת עזה ושבעה גרו במזרח ירושלים או בתחום הקו הירוק. כשליש מהמתאבדים היו סטודנטים או בוגרי אוניברסיטה. כ-40 היו בעלי השכלה תיכונית, והשאר בעלי השכלה יסודית. מדובר ברמת השכלה גבוהה בהרבה מהמוצע בכלל האוכלוסייה הפלסטינית. כל המתאבדים (ובהם חמש נשים) הם ערבים מוסלמים. לא היו ערבים נוצרים בין המתאבדים.

טרור המתאבדים נעשה בשנים האחרונות לאמצעי הלחימה המוביל של הפלסטינים. מבחינת ישראל נעשה טרור זה לאיום אסטרטגי עקב מחיר הדמים הגבוה שמשלמת האוכלוסייה ועקב השפעתו על חיי היום-יום בישראל. טרור המתאבדים זכה לתשומת לב עולמית בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר, שהיוו נקודת מפנה בהיסטוריה של הטרור ואחד האירועים הבולטים בתחילת המאה העשרים ואחת.

הניסיונות לשרטט דיוקן פסיכולוגי אחד של המחבל הפלסטיני המתאבד עלו בתוהו, וכך גם הניסיון לייחד את תופעת טרור המתאבדים לתחום הפסיכולוגיה הקלינית (קרי, התחום האישי) או החברתית בלבד. הפער בין המציאות לספרות המחקר מצביע על צורך בהמשגה מורכבת יותר כדי להבין את התופעה המביאה אנשים כה רבים ושונים ליטול את חייהם כדי לפגוע באזרחי "האויב". מאמר זה מציע לנתח את תופעת טרור המתאבדים באמצעות מספר אבות-טיפוס, תוך הסתייעות הן במושגים מתחום הפסיכולוגיה החברתית והן במושגים מתחום הפסיכולוגיה הקלינית. ייתכן שהתבוננות מזווית כזו תסייע להבין טוב יותר את התופעה ותתרום למאבק בה בזירה התודעתית.¹

רקע

ב-16 באפריל, 1993 במפגש מחולה שבבקעת הירדן, פוצץ פעיל חמאס, תמם נבולסי, מכונית "ואן" שבה נהג אל תוך אוטובוס חונה. שניים מנוסעי האוטובוס נהרגו

1. מאמר זה הוא תמצית מחקר, שיפורסם במועד מאוחר יותר. האמור לעיל מבוסס על ספרות מקצועית ומידע שפורסם באמצעי התקשורת. מתודולוגיה זו תשמש למחקר אמפירי רחב היקף בנושא.

ארבעה אבות טיפוס של מחבלים מתאבדים

האב-טיפוס הדתי הפנאטי – אב-טיפוס זה מייצג את המחבלים המתאבדים שהמניע הבולט ביותר לפעולתם הוא המניע הדתי, ובין הנימוקים למעשהו מופיעים: פעולת הקרבה עצמית, ג'יהאד, עלייה לגן עדן. המשתייכים לאב-טיפוס זה מאופיינים בדרך כלל ברקע דתי, בהשתייכות לארגון אסלאמי (חמאס, ג'יהאד אסלאמי), ורובם צעירים רווקים. עד פרוץ האינתיפאדה הנוכחית רובם עברו הכשרה דתית ואימונים לפעולה, אולם מאז התקצר הליך זה מאוד. אב-טיפוס זה תואם את ההסברים של הגישה הדתית המובאים בספרות. סביר שחלק גדול מהמחבלים המשתייכים לאב-טיפוס זה הושפעו ממנהיגי דת ומהתבטאויות מתלהמות במסגדים.

דוגמה: ס' בן 27, אחד מעשרה ילדים ממשפחה מהמעמד הבינוני, והצטרף לחמאס בראשית שנות העשרה שלו ונעשה פעיל רחוב. בתשובה לשאלה איך הרגיש שנבחר לפעולה הוא השיב: "חומה גבוהה בלתי חדירה מפרידה בינך לבין גן העדן או הגהנום. אללה הבטיח את אחד משניהם לכל יציריו. כך, על-ידי לחיצה על הכפתור, אתה יכול מיידית לפתוח את השער לגן העדן, זוהי הדרך הקצרה ביותר לשמים". בתארו את ההכנות לפעולת ההתאבדות אמר: "היינו במצב מתמיד של פולחן, אמרנו אחד לשני שאם הישראלים היו יודעים עד כמה אנחנו שמחים הם היו מצליפים בנו למוות. אלה היו הימים המאושרים בחיי. כוח הרוח מושך אותנו כלפי מעלה, בעוד כוח החומר מושך אותנו למטה. מי שהולך להיפך לקדוש מחוסן ממשרכת החומר. אנחנו צפנו, שחינו, בתחושה שאנחנו עומדים להיכנס לנצח. לא

של דבר לביצוע פעולת ההתאבדות. לכל אב-טיפוס יש תנאים הכרחיים וגורמים מסייעים (ראו טבלה בסוף המאמר). תנאים הכרחיים הם תנאים שבלעדיהם קלוש הסיכוי להופעת אב-טיפוס מסוים. הגורמים המסייעים תורמים, מזרזים, אך אינם הכרחיים. הגורמים המסייעים הם:

- (1) סביבה חברתית תומכת בפיגוע כזה;
- (2) תקשורת שמפיצה את המידע בקרב האוכלוסייה התומכת;
- (3) מנהיגות רוחנית שמדרבנת;
- (4) סיוע כספי וחברתי למשפחת החלל.

קיימים ארבעה אבות-טיפוס של מחבל-מתאבד: דתי, פנאטי, לאומני פנאטי, נוקם, מנוצל.

השוני הגדול בין האבות-טיפוס השונים הוא בתחום המניע העיקרי ובמשקלם היחסי של התנאים המסייעים. להערכתנו, רוב התנאים המסייעים קיימים אצל כל אחד מהאבות-טיפוס, אך במשקל שונה. להערכתנו אפשר לזהות תכונות אישיות דומיננטיות לכל אב-טיפוס. ועם זאת, מחקר זה מסתפק בהצגת השערות בדבר תכונות אלה, ויש צורך במחקר נוסף כדי לאשש אותן.

עד כה נכשלו הניסיונות לשרטט פרופיל של מחבל מתאבד, ומסתבר שיש מאפיינים רבים לאוכלוסיית המתאבדים. בספרות המחקר מוצגים הסברים שונים לטרור המתאבדים; אפשר למיין הסברים אלה לארבע קבוצות עיקריות: פסיכולוגיים, דתיים, סוציולוגיים, פוליטיים. ההסברים המוצעים בספרות המחקר אינם מגבילים את ההסבר המוצע לקבוצה מסוימת של מחבלים מתאבדים, אלא לכלל התופעה.

מתודולוגיה

בשונה מהמחקרים הקיימים על טרור מתאבדים מציע מחקר זה לבחון את תופעת המתאבדים באמצעות טיפולוגיה (חלוקה לאבות-טיפוס). הטיפולוגיה היא עניין סובייקטיבי, וערכה אמור להיבחן על פי אמת המידה בה היא מועילה להבנת התופעה או לטיפול בה. בבסיס עיצוב הטיפולוגיה עמדו ההנחות האלה:

- א. אפשר למיין את אוכלוסיית המתאבדים לפי מניעים, או לפי קבוצות אוכלוסייה שאליהן הם משתייכים.
- ב. אפשר להצביע על תנאים הכרחיים ועל גורמים מסייעים לכל אחד מאבות-הטיפוס.
- ג. גם אם חלק גדול מהמתאבדים מתאפיינים בכמה מניעים, לכל אחד מהם יש מניע אחד שהוא חזק מהשאר.

על סמך חומר מגוון שפורסם בתקשורת ערכנו טיפולוגיה של המחבלים המתאבדים הפלסטינים וזוהו ארבעה אבות-טיפוס: דתי פנאטי, לאומני פנאטי, נוקם, מנוצל. טיפולוגיה זו מכוונת למניע העיקרי של המחבלים המתאבדים ומניחה שלכל אחד מהם יש גם "מסלול" ייחודי שהביא בסופו

היו לנו כל ספקות. נשבענו שבועה בקוראן, בנוכחות אללה, הבטחה שלא להסס. הבטחת ג'יהאד זו קרויה 'בית אל רידואן', אחרי גן העדן ששמור לנביא ולקדושים. אני יודע שיש דרכים אחרות לג'יהאד, אך זו מתוקה, המתוקה ביותר. כל פעולות הקדושים, אם נעשו למען אללה, כואבים פחות מעקיצת יתוש".

האב-טיפוס הלאומני הפנאטי – אב-טיפוס זה מייצג מחבלים מתאבדים שהמניע הבולט לפעולתם הוא מניע לאומי-מדיני. השייכים לקבוצה זו מסבירים את פעולתם, בראש וראשונה, בסיבות כמו שחרור לאומי, כישלון תהליך השלום, הכיבוש הישראלי, המאבק להקמת מדינה פלסטינית. רוב המשתייכים לאב-טיפוס הם חברי ארגונים "חילוניים", בעיקר הפת"ח-התנזים. אב-טיפוס זה הוא "אידיאליסט" הפועל ממניעים פוליטיים ולא אישיים. הוא תואם למדי את הסברים הפוליטיים המוצגים בספרות. גל של מתאבדים מטיפוס זה שטף את ישראל מאז תחילת שנת 2002 (לאחר חיסול פעיל התנזים ראד כרמי). סביר שחלק גדול מהמשתייכים לאב-טיפוס זה הושפעו ממנהיגים "חילוניים" ומהסתה פלסטינית במערכת החינוך ובאמצעי התקשורת של הרשות הפלסטינית.

דוגמה: סעיד חוטארי, בן 22, תושב קלקיליה, שמשפחתו מתגוררת בירדן, הוא המחבל המתאבד שפוצץ את עצמו בפתח המועדון שעל יד הדולפינריום. אביו של חוטרי סיפר לטלוויזיה של אבו דאבי שבנו עשה את המעשה מתוך ייאוש: "העם הפלסטיני מאמין בשלום, אבל ישראל לא השאירה כל אופציה להמשיך בדרך זו, ורבים מהצעירים שלנו התייאשו". האב מוסיף שהיה מוכן לשלוח את כל בניו להתאבד

בפלסטיין: "הייתי מאושר מאוד כששמעתי שבני הוא שביצע את הפיגוע בלי שהיה שייך לאיזו מליציה אסלאמית כפי שהיה מקובל".

אב-טיפוס הנוקם – אב-טיפוס זה מייצג מחבלים מתאבדים שהמניע הבולט לפעולתם הוא נקמה. מדובר בנקמה ברמה האישית, על בן משפחה/חבר שנהרג, או נקמה כללית כנגד ישראל על מעשיה כלפי הפלסטינים, או נקמה בשל טראומה שנגרמה מפגיעה אישית או מפגיעה באדם קרוב. גם אב-טיפוס זה תואם לרוב את ההסברים של הגישה הפסיכולוגית המוצגת בספרות. נראה שחלק גדול מהמשתייכים לאב-טיפוס זה הושפעו מפעולות ישראל נגד האוכלוסייה הפלסטינית.

דוגמה: במאי 2002, ג'יהאד טיטי, צעיר בשנות העשרים ממחנה הפליטים בלטה שעל יד שכם, אסף את הרסיסים של הפגז שהרג את בן-דודו, מפקד פת"ח במחנה בפעולה של צה"ל. טיטי הכניס את הרסיסים לתוך מֶכָל חומר הנפץ שנשא. הוא פוצץ את עצמו והרג אישה ונכדתה.

אב-טיפוס המנוצל – אב-טיפוס זה כולל אנשים שנוצלו בידי ארגוני הטרור וגויסו לבצע פעולת התאבדות. הניצול יכול להתבסס על גילו הצעיר של המועמד (כל ילד/נער שייך לאב-טיפוס המנוצל); או על מצבו האישי של המועמד, שאינו יכול לסרב להצעה, למשל אדם שהואשם בשיתוף פעולה עם ישראל, או אישה המואשמת בחילול כבוד המשפחה; או על מצבו הנפשי של המועמד, כגון אדם שמתקשה לעמוד בלחץ. עם האחרונים נמנים אנשים שלא תכננו מראש להפוך לשהידים, ולא יועדו מראש בידי הארגונים להיות מגויסים לפעולה, וגיוסם הוא בעל אופי מזדמן, כלומר הם "ניצודו" בידי פעילים של הארגונים. בחלק

מהמקרים ביטאו המועמדים תמיכה כללית בפיגועי התאבדות בלי שהתכוונו למשהו מעשי, אך הדבר הגיע לאוזני מגייס והוא ניצל את האמירה להפעלת לחץ לגיוס. אב-טיפוס זה מוזכר בספרות בהקשר של מניפולציות וניצול הנאמנות לקבוצה, או כניצול בעיות בזהות האישית לצורך הגיוס, אך לא בהקשר של ניצול ילדים וניצול בוגרים פשוט משום שאינם יכולים לסרב להצעה. סביר שחלק מהמשתייכים לאב-טיפוס זה נוצלו משום הלגיטימציה שמעניקה החברה הפלסטינית לפעולות מסוג זה, גם תוך ניצול אנשים חלשים ותמימים – בבחינת "המטרה מקדשת את האמצעים".

דוגמה א': הישאם זיאדה, קצין משטרה ברשות הפלסטינית בעזה, אמר כי בכירים בחמאס גייסו את בנו, מוסה, בן 15, לביצוע פיגוע התאבדות. זיאדה אמר עוד, כי ידוע לו על עוד חמישה נערים שהוטלה עליהם המשימה לבצע פיגוע התאבדות. בין חפציו של בנו נמצא מכתב ובו הוא מבקש סליחה מהוריו ואחיו. היה כתוב שם כי הפיגוע מבוצע כדי להבטיח לו חיים נוחים בגן עדן. במכתבו סיפר הבן כי גויס בידי שני בכירים וכי הפיגוע תוכנן ל-14 בפברואר. שבועות מספר לפני התאריך המתוכנן, מספר אביו, השתנתה התנהגותו ויום אחד הוא החל לדבר על רצונו בחופשה בת שבוע מבית הספר כדי לבלות עם דודו במחנה הפליטים אל-בוריג'. "אז נדלקה אצלי נורה אדומה... כבר זמן רב אנחנו עוקבים באל-בוריג' אחרי אחד המסגדים. מדריכים של החמאס מנהלים שם שיחות עם בני נוער המועמדים לפיגועי התאבדות בישראל".

דוגמה ב': מ' עבד בחקלאות בכפרו ובחצי התנדבות באחד ממנגנוני הביטחון

טבלה מסכמת:

טיפולוגיה של מחבלים מתאבדים בישראל

אב-טיפוס	תנאים הכרחיים	גורמים מסייעים	השערה בדבר תכונות אישיות דומיננטיות לאב-טיפוס
הדתי הפנאטי	<p>פרשנות דתית המעודדת ודוחפת לפיגועי התאבדות.</p> <p>מנהיגות דתית כריזמטית בעלת השפעה רבה על המועמד לביצוע הפעולה</p>	<p>אווירה ציבורית אוהדת בקרב הקהילה הדתית, המעלה על נס את השהידים, כולל פרסום, מתן כבוד רב והנצחה.</p> <p>קבוצת השתייכות המאופיינת בתהליכים אינטנסיביים של חשיבה קבוצתית.</p> <p>תמיכה של הקהילה במשפחת החלל.</p>	<p>מאמין, נחוש, דבק במטרה, סבור שמדובר בגורל שנקבע משמים, מושפע מאוד מאנשים שבהם הוא מאמין, מאמין בעולם הבא.</p>
הלאומי הפנאטי	<p>מודעות פוליטית מפותחת, המלווה בתחושה מאבק בלא כל פשרות לשחרור פלסטין.</p> <p>תחושה ברורה שהמאבק המזוין ופיגועי ההתאבדות הם נשק מנצח והכרחי להשגת המטרות הפוליטיות.</p>	<p>השתתפות הארגון שאליו משתייך הפרט בפעולות ההתאבדות.</p> <p>אווירה ציבורית אוהדת המעלה על נס את ההקרבה.</p> <p>תקשורת שתבטיח שהפעולה תזכה לתהודה בציבור הפלסטיני ובעולם.</p>	<p>נחוש, בטוח בדרכו, נכון להקריב את עצמו למען הכלל (אידיאליסט).</p>
הנוקם	<p>פגיעה פסיכולוגית על רקע אחד או יותר מהאירועים האלה</p> <p>מוות או פגיעה קשה של בן משפחה או של אדם קרוב אחר.</p> <p>טראומה הקשורה בכיבוש הישראלי (השפלה אישית, או עדות להשפלה של בן משפחה).</p> <p>בעיות אישיות/משפחתיות מכל סוג שהוא, המביאות את הפרט לתחושה של חוסר ערך לחייו (דיכאון).</p>	<p>אווירה ציבורית אוהדת המעלה על נס את השהידים, כולל פרסום השמות ברבים, מתן כבוד רב והנצחה.</p> <p>תמיכה כספית במשפחת החלל.</p>	<p>מיואש, רודף נקם, אינו רואה ערך רב לחייו.</p>
המנוצל	<p>מחבלים מתאבדים שאינם יכולים לסרב, או שאינם מסוגלים לעמוד בלחצים של הארגונים "להתנדב" לפעולת התאבדות, כגון: ילדים ונוער, או מבוגרים במצוקה (משתפי פעולה, הומוסקסואלים, עברייני מוסר), או אופי חלש.</p>	<p>אווירה ציבורית אוהדת המעלה על נס את השהידים.</p> <p>הבטחה שכל חטאיו "ילבינו כשלג" והוא יכפר באופן מלא על עברו.</p>	<p>תלותי, חרד, מתקשה לעמוד בלחצים, מחפש הכרה.</p>

הטיפוס הללו, ובייחוד האב-טיפוס הדתי הפנאטי והלאומני הפנאטי, רלוונטיים גם לאפיון טרוריסטים מתאבדים במקומות אחרים בעולם.

המחקר עשוי לסייע במאבק בטרור המתאבדים בזירה התודעתית. המאבק בזירה זו מאופיין בשיגור מידע לכלל האוכלוסייה בתקווה להגיע ליעדים הרלוונטיים, קרי, למתאבדים הפוטנציאליים ולא להשפיע עליהם ולאפשר להם לבצע את הפעולה. הטיפולוגיה שהוצעה כאן מאפשרת לחדד את המסרים הספציפיים כלפי אבות-טיפוס שונים וכלפי המערכות התומכות בהן, ולמקד את המאמצים המופעלים בזירה התודעתית.

טיפולוגיה זו רלוונטית גם כדי להתמקד בבתי הגידול ובגורמים המשפיעים על אבות-טיפוס למיניהם, כגון: הסתה במסגדים (רלוונטי בעיקר לאב-טיפוס הדתי הפנאטי), הסתה במערכות החינוך וההסברה הפלסטיניות (רלוונטי בעיקר לאב-טיפוס הלאומני הפנאטי), זלזול הרשות הפלסטינית בזכויות האדם (רלוונטי בעיקר לאב-טיפוס המנוצל), ופגיעה של ישראל באוכלוסייה הפלסטינית (רלוונטי בעיקר לאב-טיפוס הנוקם).

תוך הסתייעות בתמיכה חברתית נרחבת מצד גורמים לאומיים ומקומיים כאחד: דעת הקהל של החברה הפלסטינית; מנהיגי דת מקומיים ולאומיים; הקהילה שבתוכה מתגוררת המשפחה; תקשורת אוהדת; תמיכה כלכלית במשפחת המתאבד; ומערכת החינוך הפלסטינית המטיפה לשנאת ישראל. אפשר לכנות סביבה חברתית מקיפה זו, שנוצרה בחברה הפלסטינית, כ"תרבות טרור המתאבדים". המתאבד הפלסטיני ששויך לשני אבות-טיפוס הללו אינו רואה את עצמו מיואש מהחיים, אלא כלוחם המקריב את עצמו למען מטרה, ובכך, לפי ראייתו, הוא זוכה לתהילה, להכרה, ולדעת חלק מהמתאבדים אף לחיי העולם הבא. המתאבד מראה לאויבו שאין בכוונתו להתפשר על מטרותיו ואין דבר שירתיע אותו.

הגישה האישית בולטת יותר אצל אב-טיפוס המנוצל. אב-טיפוס זה מאופיין בתכונות אישיות המביאות את הפרט להיות זמין יותר לגיוס לפעולת התאבדות (למשל: אישיות חלשה הנכנעת ללחץ חברתי, בעיות אישיות). אב-טיפוס הנוקם ניתן להסבר על-פי הגישה החברתית ועל-פי האישית גם יחד. מחקר זה עשוי לסייע להבין את התופעה המביאה אנשים כה רבים ושונים ליטול את חייהם בפעולות טרור. סביר להניח כי אבות-

של הרשות. בתשובה לשאלה מה דחף אותו לבצע את הפעולה אמר: כולם אומרים שיש פה סיבה, אבל לא. אני לא יודע מה עלה במוחי. האמת היא שלפני כן ראיתי במסכי הטלוויזיה תמונות של ילדים שנהרגו ונפצעו... אבל להגיד לך שהייתה לי סיבה אחת או כמה סיבות... לא... בן דודי בא אלי ואמר לי באחד הימים: אני רוצה ממך משהו. שאלתי: מה. אמר לי: מה דעתך שתבצע פעולת איסתשהאד. אמרתי לו: "הלוואי". "הייתי משוכנע שהוא מתלוצץ. אבל ביום השני הלכנו העירה וישבנו במסעדה, אכלנו חומוס ופול עם בחור אחד, אחר כך הלכתי אתו ולבשתי את חגורת הנפץ והוא אמר לי שזה יהיה בשם הפתח".

סיכום

תופעת טרור המתאבדים היא תופעה מורכבת. לא ניתן להסביר אותה באמצעות גישת הפסיכולוגיה הקלינית בלבד, או בגישת הפסיכולוגיה החברתית בלבד. זיהוי אבות-טיפוס שונים, כפי שמוצע במחקר זה, מלמד ששתי הגישות הן רלוונטיות.

הגישה החברתית בולטת יותר בשרטוט קווי האפיון של האב-טיפוס הדתי הפנאטי והלאומי הפנאטי. אבות-טיפוס אלה מושפעים במידה רבה מהסביבה הדוחפת אנשים לפעולות התאבדות "למען הכלל",